

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՂԱՍՏԵՒԻ ՀՈՎՏՈՒՄ

ԱՐԾՐՈՒՆ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԻ ՀԵՏ

Մեզ դիմաւորում է Յուշարձան-Թանգարանի տնօրէն Պրն. Արծրուն Յովսէփեանը: Երեւանի պետական համալսարանից վկայուած Բանասէր-Պատմաբան է, երիտասարդ ու եռանդուն: Հիմնաւոր գիտելիքներ ունի Աղստեի հովտում ծաւալուած պատմական իրադարձութիւնների եւ պահպանուած պատմամշակութային յուշարձանների մասին: Իր գործի սիրահարն է: Պատմում-բացատրում է այնպիսի անկեղծ ապրումով ու ոգեւորութեամբ, որ քեզ թուում է մի պահ, թէ նրա խօսքը սեփական գանձի մասին է:

Երիտասարդ տնօրէնը Գոշավանքի, նրա պատմութեան եւ պահարանուած յուշարձանների մասին մեզ հաղորդում է ընդհանուր տեղեկութիւններ, համեմելով դրանք գեղեցիկ աւանդազրոյցներով, մատենագիտական վկայութիւններով, ինչպէս նաեւ նշանաւոր այցելուներէ տպաւորութիւններով:

XII-XIII դարերի հոգեւոր, կրթական եւ մշակութային հռչակուած Կենտրոն, որ կառուցուած է եղբր այժմեան վանական համալիրից ոչ հեռու, Գետիկ գետակի բարձրադիր ափին եւ կոչուել Գետիկ վանք:

- Գետիկ վանք, - զարմանում է մեր խմբից մէկը:

- Այո՛, Գետիկ, հաստատում է տնօրէնը, եւ շարունակում, - իրօք զարմանալի երեւոյթ է: Քրիստոնէական հաստատութիւններն ընդհանրապէս

կոչուել են սրբերի, մարգարէների, նահատակների եւ նշանաւոր եկեղեցական հայրերի անուններով: Իսկ մեզ մօտ, ահա ինչպէս տեսնում էք, Գետիկ: Մի փոքրիկ կջկջան ջուր, որ հոսում է տանձնիներով պատած խորունկ ձորով, որ աւելի ենթադրում է քան երեւում, անուանատու է դարձել մի նշանաւոր հոգեւոր հաստատութեան համար: Սակաւջուր երկրի ջրակարօտ ժողովրդի երախտագիտական վերաբերմունք, թէ՞ փոխաբերաբար արտայայտուած ակնկալութիւն, որ հաստատութիւնը լինի մարդկանց հոգեւոր եւ իմացական ծարաւը յագեցնող մի մշտահոս Գետիկ ...

Ժամանակ անց երկրաշարժից հիմնայատակ կործանում է վանքը: Միխթար Գոշը Ջափարեան իշխանների աջակցութեամբ հիմնադրում է նոր վանք եւ այն կոչում Նոր Գետիկ: Պատմական աղբիւրներում այն կոչուել է վարժապետարան, նեմարան կամ համալսարան, որտեղ աւանդուել են Հայերէն, Յունարէն եւ Լատիներէն լեզուները, քերականութիւն, փիլիսոփայութիւն, աստուածաբանութիւն, ճարտասանութիւն, երաժշտութիւն, Գրչութեան արուեստ եւ նկարչութիւն: Այստեղ են սովորել հայ մշակոյթի նշանաւոր գործիչներ՝ վանական վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը, Միխթար, Գրիգոր եւ Ջափարիա ճարտարապետները, ասեղնագործ խաչքարերի եզակի վարպետ Պօղոսը եւ ուրիշներ: Մարդու բախտի

համար այսօրվա է տրամել այդ մեծ երախտաւորներ խիղճը: Նրանք այսօրեղ են երագել աշխարհը «բնական ու գեղեցիկ ընծայելու» մասին:

Գոշավանքի համալիրի մաս են կազմում Ս. Աստուածածին տաճարը, Գաւիթը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մատուռը, երկյարկանի մատենադարան-գանգակատունը եւ սեղանատունը: Վանքն ունեցել է այգիներ, ջրաղացներ, գիւղեր, վարելահող, անտառ եւ ամառանոց: 1260-1266, երբ թուլանում է Զաքարեանների իշխանապետութիւնը Գոշ գիւղն ու Գոշավանքը վաճառում են ժամանակի նշանաւոր հարուստ Պարոն Ումեկին:

Համալիրն այժմ յուշարձան-թանգարան է, ունի գիտաշխատող տնօրէն, եւ աշխատողներ եւ պահում է պետական քիւժէի հաշուին:

ՄԱՏՈՒՌԻ ՄԷՋ ԵՒ ԽԱԶԲԱՐԻ ԱՌԱՋ

Թանգարանի տնօրէնը մեզ երկար է պահում Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մատուռի մէջ, որը, չնայած փոքր չափերին (3.46x5.78) իր հարուստ հարթաքանդակներով միջնադարեան Հայաստանի դեկորատիւ արուեստի ուշագրաւ կոթողներից է: Փոքր է, բայց նրբակերտ ու տպաւորիչ: Հանդիսաւոր շքամուտքը եւ խորանը քանդակագործ են: Նոան կերպարը, որ տիրապետող է, կենսունակութիւն է խորհրդանշում:

Երկար ենք կանգնում մանաւանդ Գոշավանքի յայտնի խաչքարի առաջ: Վարպետ Պողոսի ստեղծածն է, քարի վրայ քարով հիւստում ասեղնագործ ժանակ: Գրանցուած 37,000 հայկական խաչքարերի եզակիներից մէկը իմաստի խորութեան եւ կատարման նրբագեղութեան տեսակէտից: Խաչը յենում է կլոր երկրագնդի վրայ, որը շուրջընդունում Բրիստոսի տասներկու առաքելները խորհրդանշող ցորենի

տասներկու հասկերով, եւ շրջապատում է կրակէ լեզուներով: Պատկերը խորհրդանշում է Բրիստոնէութեան անխոցելի յաւերժութիւնը:

Բազալտ քարի այսչափ փոքր մակերեսի վրայ այսքա՛ն խորհրդանշ, պատկեր, պատմութիւն ու գաղափար, որ չեն խանգարում իրար, որ կարդացում են այսքան անշփոթ ու յստակ, ապշելու բան է:

- Դժուարութեամբ եմ ինձ պահում, որ ձեռքովս չշօշափեմ, չշոյեմ ու չգգուեմ, - շնչում է մեր խմբից մէկը: Ի՞նչ հանճարեղ աչք, ձեռք ու երեսակայութիւն է ունեցել այս Պողոսը: Աստուած իմ, սա ուղղակի անձեռակերտ հրաշք է:

- Իսկ, ահա, Գերմանացի Դոկտ. Պրոֆ. Զայսֆելդը - ասում է թանգարանի տնօրէնը - չկարողացաւ ետ պահել իրեն այդ գայթակղութիւնից. նա շօշափեց-շոյեց, համբուրեց եւ ապա՝ չմեղացաւ:

- Բազալտակոփ այս վեհաշուք խաչքարի վրայ եւ համբուրեցի այն ստեղծող վարպետի քարեհանճար ձեռքը: Այ՛ո, քարեհանճար, քանզի հանճարը քարի է, քարերար:

- Եթէ այսպէս մտածէին շատ պատերազմների ու նախնիների հեղինակներն ու հովանաւորողները, գուցէ մեզ խնայուէր վերջին՝ 1915ի ողբերգութիւնը, որ, ո՞վ գիտէ թէ քանի՛ այսպիսի ձեռքերի անհետ կորուստի պատճառ եղաւ ...

- Գիտեմ եղելութեան մասին. քաժանում եմ ձեր ցաւն ու մտահոգութիւնը: Իմ կողմից անկեղծ խոստովանեմ, որ իմ այս համբոյրի մէջ սքանչալուծից բացի, կար նաեւ մեղաւորութեան զգացում եւ ներող լինելու խնդրանք նրանց նկատմամբ, որ այսպէս չմտածեցին, կամ գուցէ այսպէս մտածելու չափ ազնուահոգի չեղան:

Կառոյցը դիտում ենք նախ դրսից, ապա՝ ներսից ու մեծ է մեր զարմանքն ու շփոթը: Դրսից՝ այն միջարկանի է, ներսից՝

երկյարկ. Դրսից՝ անտաշ, կոպիտ փարերով շարուած, ներսից՝ մափուր, սրբատաշ տուփով. Դրսից սովորական, անշուք գանգակատուն, իսկ ներսից՝ մատենադարան ու գանգակատուն: Անսովոր է երեւոյթը միասնական ու նպատակային հայկական կառուցողական արուեստի պատմութեան մէջ: Հետաքրքիր է, ի՞նչն է պատճառը, եւ ո՞րն է միտք բանին:

- Ճարտարապետական կեղծիք է, հնարք - քացատրում է Պրն. Արծրուն Յովսէփեանը - այսպէս անելով Ձափարիա եւ Գրիգոր ճարտարապետները ցանկացել են աւարառունների ուշադրութիւնը շեղել մատենադարանից, մեծարժէք գրչագրերից. իբր՝ տեսէք, սովորական, անշուք գանգակատուն է, հրե՛ն գանգն էլ երեւում է. նայեցէք եւ անէք-գնացէք ձեր ճամբով...

Սակայն, դոխան խանը չի գնում, մնում է ու պահանջում իրեն յանձնել վանքի գանձերը: Տանջում է վանականին, շինականին, մեծին ու փոքրին, բայց ոչ մէկը ոչինչ չի յայտնում: Այն ժամ իւրայիններից փորձառու մի գօրական խորհուրդ է տալիս խանին.

- Տէր իմ - ասում է - այս ամէնը գուր աշխատանք է: Սրանք տարօրինակ մարդիկ են. ձեզ գաղտնիք չեն տայ, թեկուզ նահատակս: Սպառնացիր սրանց գրչագիր մատենաներին եւ այն ժամ կ'ունենայ գանձերը:

Դոխդան խանը հրամայում է կրակի տալ մատենադարանը: Իսկոյն կատարւում է հրամանը: Մատենաները ընդմիշտ կորցնելու իրական վտանգի առաջ «կակղում են» վանականները եւ յանձնում վանքի գանձը:

Գանձ յայտնաբերելու սոյն հնարքը իր սեւ-տիւր հետքերն էր թողնել մատենադարանի պատերի վրայ իբրեւ իրեղեն ապացոյց այն բանի, որ մեր ժողովրդի ու նրա մատենաների

նակատագիրը զարմանալու չափ եւ եզակիօրէն նոյնական են եղել:

Ձանգակատուն-մատենադարանից կից վանքի սեղանատունն է Կիկոյան ժայռաքեկորներով կառուցուած շինութիւն. ունեցել է փայտե ծածփ, որ չի պահպանուել: Վերակառուցում էին, որ դարձնեն հայ իրաւագիտական մտքի թանգարան:

- Այս պատերը - դիմում եմ տնօրէնին - երեւի ցիմենտով պէտք է լիցաւարէք, որպէս զի իրար բռնեն, ամրանան, անվտանգ լինեն ու դիմանան:

Արծրունը թէ՛

- Դիմացել են հազար տարի, էլի կը դիմանան: Այս փարերը չեն ազդուում տարերից ուչեն մաղուում. իսկ շարուածքը խիստ յուսալի է:

Այո՛, անտաշ, կոպից, բայց յուսալի: Մեր հանճարեղ վարպետները գիտէին, թէ ինչ են անում:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

Մեծագոյեցիկ հոգեւորական, Գողախանքի հիմնադիր եւ անուանատու րաբունապետ, իրաւագիտական մտքի տիտան, հայ գեղարուեստական արձակը սկզբնաւորող առակագիր, ազգային-հատարական նշանաւոր գործիչ, մի վեհ վիթխարի անհատականութիւն, որին երախտագէտ հետնորդները մեծարել են բազում մակդիր-մականուններով, ինչպէս՝ «Մեծ» եւ «եռամեծ» վարդապետ, այրը «իմաստուն եւ հեզ», «հռչակաւորն ու մեծ իմաստն գիտութեամբն» եւ, այնու ամենայնիւ, վախճալով որ այդ ամենով չեն սպառի նրա անձի ու վաստակի արժանի գնահատութիւնը, յաւելել են եւս մէկը՝ այր «աշխարհալոյս», այսինքն՝ աշխարհս լուսաւորող կամ լոյսն աշխարհիս:

Մեր հին մատենագրութեան մէջ միայն մէկ անգամ, եւ միայն Մխիթար Գոշին տուած մակդիր-մեծարանք, որով

տարբերել են նրան ժամանակի անուանիք ուր միւս գործիչներից. տարբերել են, սրբացրել եւ հրաշապատումներ հիւսել նրա մասին, ինչպէս՝ Գրիգոր Լուսաւորչի, Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Գրիգոր Նարեկացու մասին: Ահա մեզ հասած տասնդարեայ հնութեամբ մի աւանդապատում:

Մի անգամ երագում Աստուած երեւում է Մխիթար Գոշին եւ ասում. «Մխիթար, եօթը տարի հացի առատութիւն է լինելու, իսկ յետոյ՝ եօթը տարի՝ չորային ու սով: Շտեմարաններ շինիր ու պաշար հաւաքիր, որպէս զի սովի ժամանակ նեղութիւն չհաշի ժողովուրդդ»: Անսալով Աստծու Խորհրդին, Գոշը շինում է մեծամեծ շտեմարաններ եւ վանքի ունեցած միջոցներով ցորեն է ամբարում: Երբ վրայ է հասնում սովը, երանելին շինել է տալիս մի մեծ Գուշ (*) եւ դրանով արդար-հաւասար ցորեն բաժանում գիւղացիներին ու փրկում նրանց սովահարութիւնից: Այս դէպքից յետոյ երախտապարտ գիւղացիները նրան անուանում են Գուշ կամ Գոշ Մխիթար: Սրբի մահից յետոյ գիւղը կոչում է Գոշ, իսկ վանքը՝ Գոշավանք:

Ենթադրում է, որ Մ. Գոշը ծնւած լինի 1120-1122 թուականներին Գանձայում: Վախճանուել է Գոշ գիւղում 1213ին: Աշակերտել է Յովհաննէս Վարդապետ Տավուշեցուն, ստացել է վարդապետի կոչում, բայց ուսման չլաւանդած ծառաւ նրան տարել է Կիլիկիա, որտեղ թաքցնելով կրթութիւն ու կոչում, նորից է սովորում ժամանակի նշանաւոր Սեւ Լեւան Հոգեւոր Դպրոցում եւ երկրորդ անգամ ստանալով վարդապետի կարգ ու կոչում, վերադառնում է հայրենիք: Այստեղ, հալածուելով Աղվանից Ստեփանոս

կաթողիկոսից, ապաստանում է Կայեն Գավառի (**) Տանջուտի ձորի Գետիկ վանքում: Ժամանակ անց երկրաշարժից հիմնայատակ կործանւում է վանքը: Մխիթարը Զաֆարեան իշխանների նիւթական օժանդակութեամբ եւ նախկինից ոչ հեռու շինում է հոգեւոր կրթութեան ու գիտութեան մի նոր ու աւելի բարեգարդ օջախ եւ կոչում Նոր Գետիկ:

Շուտով այստեղ, Նոր Գետիկում, ծաւալւում է կրթական, մատենագրական եւ գրչագրական եռուն ու քեղուն մի շարժում, որի մասնակիցը, դեկավարն ու հովանաւորողը ինքը Մխիթար Բարունապետն է: Նա այստեղ է երկնել դաւանաբանական, մեկնողական, բարոյախրատական, իրաւագիտական եւ գրական մի տասնեակ աշխատութիւնները, որոնցից «Յայտարարութիւն Ուղղափառ հաւատոյ» գրուած Զաֆարէ եւ Իվանէ մեծ իշխանների պատուէրով, «Առականքը» եւ «Գիրք Դատաստանի»ն լուրջ ու գործուն դեր խաղացին հայ ժողովրդի ազգային, բազմազան եւ մշակութային կեանքում ու դարձան շարունակուող եւ ընդմիշտ շարունակելի արժէքներ:

Մ. Գոշը քաջառիկ մեծ հեղինակութիւն է վայելել ոչ միայն ժամանակի բարձր հոգեւորականութեան, գիտութեան ու մշակոյթի նշանաւոր գործիչների, շինականների, այլեւ պետական բարձրագոյն իշխանաւորների շրջանում: Նա եղել է Զաֆարեան Երկայնաբազուկի խոստովանահայրն ու խորհրդատուն: Եւ մեծագոյնից հոգեւորականի, իշխանական տան խոստովանահօր ու խորհրդականի, եռամեծար բարունապետի, գիտնականի ու գրողի ողջ հեղինակութիւնը նա

(*) Ցորեն չափելու փայտէ փոս աման

(**) Այժմ Իջեւանի շրջան

ծառայեցրել է մի սրբազան նպատակի, այն է հիւսիս-արեւելեան Հայաստանում եւ Զաֆարեանների իշխանապետութեան ներքոյ անկախ, ուժեղ ու կենդողնացուած պետութիւն հաստատելուն: Գերխնդիր, որի իրականացման գլխաւոր ու հիմնական նախադրեալը Մխիթար Գոշն համարում էր երկրում իրաւունքի, արդարութեան, օրէնքի եւ օրինականութեան հաստատումը եւ այդ հիմքի վրայ հասարակական ուժերի՝ իշխանութեան, եկեղեցու եւ ժողովրդի դասային ու դասակարգային ներհակութիւնների եթէ ոչ իսպառ վերացումը, գոնէ մեղմացում-հաշտեցումը: Մ. Գոշը ինքը համոզուած էր եւ ջանք չէր խնայում համոզելու նաեւ իշխանաւորներին, որ միաձոյլ, ուժեղ պետութիւն չի ստեղծուի աղքատ, խրաւագուրկ, ուստի եւ տարանջատեալ երկրում, որտեղ, անկասկած, թշնամական են հասարակական ուժերի յարաբերութիւնները: Երկիր, ուր դեռ խվտում են մինչեւ ատամները զինեալ սելջուկները, ուր սանձաբձակ եւ անպատիժ բռնանում, բռնաբարում ու թալանում են նրանց անհամար հարկահանները, խաներն ու խանիկները:

Ստրկական ու ողբալի այս վիճակի ստեղծման մէջ, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, պատասխանատուութեան ծանրակշիռ բաժին ունեն ժամանակի աշխարհատէր հայ իշխաններից յատկապէս նրանք, որոնք հայրենի հողն ու ազատութիւնը առանց դիմադրութեան, երկչոտաբար զիջեցին օտար նուաճողներին, ինչպէս Աղստեւի հովտի եւ չոռվա տէր Ավագ, Վահրամ եւ Շահնշահ իշխանների, որոնց պատմիչն անուանել է «արք կանացիք»: Հայ պատմագրութեան մէջ հայ իշխաններին երբեւէ տրուած ամենամարգական,

սպաննիչ բնութագիրը:

Ներքին միասնութիւնը ըստ Մ. Գոշի, ամենից առաջ անհրաժեշտ էր, որպէս զի միացեալ ուժերի գերլարումով հնարաւոր լինէր մաքրել-ազատել երկիրը սելջուկ թուրքերից, որոնց երկարամեայ տիրապետութիւնը, Կիրակոս Գանձակեցու վկայութեամբ, ահա թէ ինչի էր վերածել այն. «եւ նոքա սփռեալ առհասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լեռանց եւ ձորոց, իբրեւ գմարախ քազմութեամբ, կամ իբրեւ անձրեւ յորդութեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի: Եւ անդ էր տեսանել այնուհետեւ աղէտք տրտմագինք եւ աշխարհ արժանի ողորոց ...»: Եւ ի լրումն այս ամէնի «լցաւ երկիրն ամենայնի դիակմամբ մեռելոց, եւ ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա. հատեալ էր արտօսը յաչաց սիրելեաց, եւ ոչ ոք էր, որ իշխէր լալ (*) զանկեալն յահէ անօրինաց»:

Մ. Գոշի կեանքի վերջին տարիները 1180-1213 համընկան Զաֆարեան իշխանների մղած երեսնամեայ ազատագրական պատերազմների տարիներին, որոնք աւարտուեցին սելջուկ թուրքերի վտարումով եւ Զաֆարեան իշխանապետութեան հաստատումով: Ամբողջ այդ ժամանակ իշխան եղբայրների սրերից անբաժան է եղել մեծագոյն հայրենասէր Մ. Գոշի Գրիչը, որով պատերազմների այդ թոհուրոհում նա երկնել է Դարակազմիկ «Գիրք Դատաստանի»-ն՝ Զաֆարեան իշխանապետութեան իրաւական հիմնաքարը:

ԳԻՐԲ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ

«Ձի ուր Դատաստան պակաս է, անդ խռովութիւն քաղում է»:

Մ. Գոշ

Այստեղ՝ Գոշականում մտալոյացուած

(*) ոչ ոք չէր համարձակուել լալ իր մեռելի վրայ անօրէնների վախից

«սակաւ առ սակաւ» գրուած եւ 1184ին աւարտուած իրաւագիտական դարակազմիկ աշխատութիւն, որի նշանակութիւնն ու խաղացած դերը միջնադարեան Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կեանքը եւ առանձնապէս հիւսիս-արեւելեան Հայաստանում 1180-121: տարիների երեսնամեայ ազատագրական պատերազմները կազմակերպելու գործում դժուար է գերազնահատել: Աշխատութեան հենց «նախադրութիւն» բաժնում իր մտադրութեան մասին Մ. Գոշը գրել է պարզ ու մեկին. «Կամեցաք գրով դատաստանիս զնոսա իբրեւ ի քնոյ զարթուցանել»:

«Զարթուցանել ի քնոյ» ո՞ւմ: Անշո՛ւշտ, երկրի իշխանութեան ու իշխանաւորների, եկեղեցին ու եկեղեցականներին, շինականներին, համայն ազգին ու ողջ երկրին: Եւ ինչի՞ համար: Անշո՛ւշտ, յանուն սրբազան մի նպատակի՝ հաստատել հայկական պետութիւն նաեւ հիւսիսարեւելեան Հայաստանում, ուր սելջուկ-թուրքերի տիրապետութիւնն էր դաժան ու դժնի իր ստորոգելիներով:

Վերջնական հաշուեյարդարը օտար նուաճողների հետ եւ երկրում անկախ իշխանապետութեան հաստատումը Մխիթար Գոշի համար միանգամայն իրագործելի նպատակ էր պայմանով որ երկրի հասարակական-քաղաքական ուժերը գիտակցէին դրա անհրաժեշտութիւնը եւ միասնաբար լծուէին ազատագրական պայքարի: Սրանում խորապէս համոզուած Մխիթար Գոշը իր Գրիչը անվարան միացնում է Զաքարեան իշխանների սրբին

եւ անդուլ-անդադար, քարոզում, յորդորում ու պահանջում, որ օրէնքը, արդարութիւնն ու իրաւունքը երկրում կեանքի փաստ դառնան: Եւ երկարատեւ, համառանկոտրում այդ պայքարում Մխիթար Գոշի գէնքը դատաստանագիրքն է. «Զի ուր դատաստան պակաս է, խռովութիւն քաղում է, եւ ուր դատաստան եւ իրաւունք կայցեն՝ խաղաղութիւն քաղում է յաշխարհի եւ յեկեղեցի»: Իսկ աւելի ստոյգ եւ աւելի որոշակի. «Զի քաղումք յեպիսկոպոսաց եւ ի գլխաւոր աշխարհականաց աշառանաւք^(*) եւ կաշառաւք^(**) քաղում անգամ եւ տգիտութեամբ թիւրեմ^(***) գուղիղ դատաստան: Սակս^(****) որոյ յուղղութիւն եւ յանդիմանութիւն սակաւուք այնոցիք զգիրս դրոշմեցաք դատաստանի»:

Եւ որպէս զի օտար նուաճողների գարշապարի տակ տրոքուած, մասնատուած, հիւժուած երկրում դադարին ներքին խռովմունք եւ հաստատուի խաղաղութիւն ու համերաշխութիւն, պէտք է լինեն օրէնք, իրաւունք եւ արդարութիւն, այսինքն իր ամբողջ ուժով ու խստութեամբ գործի «Գիրք Դատաստանի»ն: Այդպէս էլ լինում է: Եւ ազատագրական պայքարի ազատամարտիկ դարձած այս գիրքը երեսուն տարի եւ հետագայում քաղում երեսուն տարիներ, իր 254 յօդուածներով իշխանութեան, եկեղեցու եւ ժողովրդի միջեւ սահմանեց փոխադարձ վերաբերմունքի, պարտքի եւ իրաւունքի օրէնքներ ու նաեւ խստագոյն «տուժ» ու «տուգանքներ», ահա այսպիսի պարզ տրամաբանութեամբ. «Քանզի թագաւորք եւ իշխանք յԱստուծոյ կարգեցան ի

(*) աշառութեամբ

(**) կաշառով

(***) կը շեղեն, կը ծռեն

(****) դրա համար, այդ պատճառով

պաշտպանութիւն եւ ի փրկութիւն աշխարհի եւ ո՛չ ի կործանումն»:

Դատաստանագրքի սոյն յօդուածով հաստատագրուում է մի կողմից թագաւորի իշխանութեան աստուածատուր բնոյթը, իսկ միւս կողմից՝ վստահուած իշխանութեան դիմաց նրա պարտաւորութիւնը, այն է պաշտպանել, փրկել եւ ոչ թէ կործանել երկիր ու ժողովուրդ: Սա՝ յօդուածի տեքստում, իսկ ենթաթեքստում բանաձեւուած է աւելի կարեւոր մի նշմարտութիւն, այն, թէ ժողովրդի նկատմամբ թագաւորի կամայական վերաբերմունքը հէնց «աշխարհի» կործանումն է: Այստեղից դժուար չէ եզրակացնել հակադարձ նշմարտութիւնը, թէ ե՞րբ եւ ո՞ր դէպքում է «աշխարհ»ը շէն, անկործան ...:

«Գիրք Դատաստանի»ն իրաւունքի, արդարութեան եւ նշմարտութեան հանդեպ իրաւախազ՝ ի լուր ամենքի յայտարարում է. «Աստուած ի սկզբանէ ի բնութիւն մարդոյն սահմանեաց ընտրել գիրաւացին»: Ինչպէս տեսնում էք, իրաւացին ընտրելու իրաւունքը ի սկզբանէ մարդու բնութեան մէջ է, նրա էութեան մի մասը, ուրեմն Աստուծոյ կամքով նա վերաբերում է բոլորին առանց դասի դասակարգի խտրութեան:

Դատաստանագրքում իւրաքանչիւր կողմին տրուած իրաւունք եւ արտօնութիւն հակակշռուած է համապատասխան պարտաւորութեամբ: Ամէն մի որոշակի իրաւունք ենթադրում է մի որոշակի իրաւունք, եւ հակառակը, ամէն մի որոշակի պարտաւորութիւն, ենթադրում որոշակի իրաւունք: Առանց իրաւունքի չկայ պարտաւորութիւն, եւ առանց պարտաւորութեան չկայ իրաւունք: Այս իմաստով դատաստանագիրքը բացառում է որեւէ բացառութիւն: «Շինականներ, լսող եղէ՛ք ձեր թագաւորին կամ իշխանին» յորդոր խրատին յաջորդում է «Թագաւոր

եւ իշխան, հոգատար ու պաշտպան եղիր քո շինականին» պահանջը:

«Շինականների Դատաստանի Մասին» քաժուժ Միխիթար-Գոշը մանրամասնում եւ աւելի է հիմնաւորում գիւղացիների իրաւունքները թագաւոր, իշխան-շինական յարաբերութեան մէջ. «Արարիչը ազատ ստեղծեց մարդու բնութիւնը, իսկ տէրերին ծառայելը եղաւ ջուրի եւ հողի կարիքի պատճառով: Եւ ովքեր, որ հող ու ջուր չունեն, ազատ են այդ ծառայութիւնից եւ կարող են գնալ-բնակուել այն տեղ, որտեղ կը ցանկանան, եւ թագաւորը կամ իշխանները իրաւունք չունեն բռնադատելու նրանց, որ ապրեն ա՛յս գիւղում կամ ա՛յս երկրում»: Այսպէս՝ «Գիրք Դատաստանի»ն ձգտում է օրէնքի եւ իրաւունքի հսկողութեան տակ պահել թագաւոր թագաւոր-իշխաններ-եկեղեցի-շինական կապերն ու յարաբերութիւնները, պահպանելով նրանցից ամէն մէկի անձնական եւ դասային իրաւունքներն ու արժանապատուութիւնը, համոզուած՝ որ այդպիսի հաւասարակշռուածութեան մէջ է փոխադարձ յարգանքի, վստահութեան եւ աւանդական համագործակցութեան բուն գաղտնիքը: 1180-1211 տարիների ազատագրական դժուար պատերազմների յաղթական աւարտը եւ հիւսիս-արեւելեան Հայաստանում Զափարեանների իշխանապետութեան հաստատումը դրա վկայութիւնն է:

«Գիրք Դատաստանի»ն իր այս եւ միւս քաժիններում, որոնք ընդգրկում են ժամանակի հասարակական կեանքի բոլոր ոլորտները, շնչում է մարդասիրութեամբ, մարդու նկատմամբ հոգատարութեամբ, որ շատ յաճախ անկեղծօրէն ուղիղ է: Մի յօդուածում, օրինակ, պահանջում է, որ նոր ամուսնացած երիտասարդին արգիլուի մասնակցելու պատերազմին, քանզի կարող է սպանուել եւ այդ պատճառով տարածա՛մ սուգ լինի նորակազմ ընտանիքում ...:

Մի ուրիշ յօդուածով տուգանք ու պատիժ է սահմանուում նրանց նկատմամբ, ովքեր անգգայ ու քիտո՝ ձեռք կ'երկարեն թռչնի բոյնին:

Իրօք որ համատարած ու անսահման են դատաստանագրքի սիրոյ, հոգածութեան, գթասրտութեան, խղճի ընդգրկումները, ուստի եւ դաստիարակչական նշանակութիւնը: Մեծ օրէնագէտը այդ գրքի միջոցով ջանում է մարդկային յարաբերութիւնները կարգաւորել այնպէս, որ մարդկանց մէջ վերականգնուի արդարութեան, օրէնքի եւ իրաւունքի բնական, անխաթար գագոյնութիւնը, որպէս զի կասկածի եւ թշնամանքի փոխարէն մարդիկ իրար նկատմամբ տածեն սէր, կարեկցանք ու գթասրտութիւն:

Եւ վերջապէս, Դատաստանագրքի մի արժանիքի մասին եւս. լինելով էապէս ու խորապէս հայկական երեւոյթ, այն միաժամանակ համամարդկային քաղաքական երեւոյթ է, քանզի նրա մատուցած ծառայութիւնը հայ ժողովրդին ու նրա դարաւոր մշակոյթին, ծառայութիւն է նաեւ հանուր մարդկութեանը եւ նրա համընդհանուր մշակոյթին:

Ինչպէս Նարեկացին, Մխիթար Գոշը եւս մատնացոյց անելու իր Գլուխգործոցը՝ «Գիրք Դատաստանի»ն, կարող էր իրաւամբ ասել. «...Ու թէպէտ որպէս մի մահկանացու պիտի վախճանուեմ, բայց այս մատեանի յարակալութեամբ կը մնամ անմահ...»:

Ու մնաց անմահ:

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆ

Երեկոյեան դէմ հրաժեշտ ենք տալիս քանգարանի տնօրէն Արծրուն Յովսէփեանին, Գոշախանքի, մատուտ ու խաչքարերին, հնաւանդ մեր բոլոր սրբութիւններին. Տանձուտի եղբմիկ ձորին, կշկան Գետիկ Գետակին:

Գետիկը կրկին ուղեկցեց մեզ մինչեւ Իջեւան-Դիլիջան խնուղին եւ հենց այստեղ էլ լսուեց զիլ-գուարթ մի սուլոց՝ ուո՛ւ... որ կրկնուեց-տարածուեց ձորով մէկ՝ ո՛ւ ուո՛ւ... ո՛ւ...

Իջեւան-Դիլիջան գնացքի շշակն է, հովտում ստեղծուած հիմնաւորք քաղաքակրթութեան շարունակութիւնը, նրա մերօրեայ դրուագը: Տուֆաշէն, հայաոն, լուսաւոր ու խնդումբոս եօթը կայարան, ժայռերի սրտի մէջ փորած եօթը փապուղի, անդնդախոր կիրճեր կապող տասնինը ծիծեռնակաթեւ կամուրջ: Մօտաւորապէս այս է Իջեւան-Հրազդան կառոյց կոչուածը՝ ծախսուած ժամանակի, թափուած քրտինքի, ինչեներական սխրանքի եւ ներդրուած միջոցների առումով:

Ներքին այս գծի գործարկումով՝ երկրի հեռաւոր, մեկուսի ընկած շատ քաղաք, շրջան ու գիւղեր կապուեցին իրար, քաղաքամայր Երեւանին, ուստի եւ աշխարհի հետ, արագացան փոխադրումները յատկապէս տեղական բերք ու բարիքների, խնայուեցին զգալի նիւթական միջոցներ ու ժամանակ: Մեր փոքրիկ երկրի ու մեր սուղ պայմանների համար հայրենաշէն գործ է, Մխիթար Գոշի մեծ երազի շարունակուող, մերօրեայ իրագործումներից մէկը, եւս մի խորհրդանշիչ հայ ժողովրդի մշտանորոգ, ստեղծագործ կենդանութեան:

Իջեւան-Հրազդան Գնացքն էր: Զիլ-գուարթ իր կանչով խզեց-խզմզեց հովտաձորի նիւթի ու լուսնի եւ հազիւ երեւցած՝ սուլեց ու սուրաց ժամանակի կանչին ընդառաջ ...

Ո՛ւ ուո՛ւ ... ո՛ւ ...

Ասել է, թէ Աղստեւի հիմնաւորք հովտում շարունակուում է հոսել-կարկաչել կեանքի եւ քաղաքակրթութեան գետը:

ՍԱՐԳԻՍ ԵԱՓՈՒՋԵԱՆ